

Mozes Maimonides

TWEE ETHISCHE TRACTATEN

De Regels van het Gedrag
en
De Regels van Boete en Berouw

Vertaald en ingeleid door
dr. A. van der Heide

meinema
Heuteltteksten

Mozes Maimonides (1138-1204) is een van de meest dominerende figuren van het middeleeuwse Jodendom. In brede kring is hij bekend geworden door zijn filosofische werk (de Gids der Verdoolden), maar het Jodendom kent hem het beste uit zijn samenvatting van de wettelijke tradities, de Halacha, in de grote codex die hij de naam Mishné Tora (=herhaling der wet) gaf.

Dit boek bevat de vertaling van twee tractaten uit de Mishné Tora en wel diegene die voornamelijk handelen over het juiste gedrag van de mens. Het ene, de *Hilchot De 'ot*, bevat de theorie en de dagelijkse praktijk van de ideale omgang van de mensen onderling; het andere, de *Hilchot Teshoeva*, heeft als uitgangspunt de houding van de mens tegenover God.

Dr. A. van der Heide is universitair docent Hebreeuws aan de Rijksuniversiteit Leiden en bijzonder hoogleraar Judaïstiek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

ISBN 90-211-6112-5

9 789021 161129

NUGI 633

Sleutelteksten
in godsdienst en theologie

Deel 13

Serieredactie:

dr. M. van Loopik, dr. H.W.M. Rikhof
dr. W. Stoker, dr. A. Vos
drs. N. de Wilde (redactie-secretaris)

Mozes Maimonides

TWEE ETHISCHE TRACTATEN

De Regels van het Gedrag
en
De Regels van Boete en Berouw

Vertaald en ingeleid door
dr. A. van der Heide

Meinema, Zoetermeer

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Maimonides, Mozes

Twee ethische tractaten : de regels van het gedrag en de regels van boete en berouw / Mozes Maimonides ; vert. [uit het Hebreeuws] en ingel. door A. van der Heide. - Zoetermeer : Meinema. - (Sleutelteksten in godsdienst en theologie ; dl. 13)

Met lit. opg.

ISBN 90-211-6112-5

NUGI 633

Trefw.: Joodse godsdienst

© 1992 by Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Ontwerp omslag: Jos Bertelink, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotocopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van copieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 artikel 17 Auteurswet, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
1. Leven en werk	9
2. De Mishne Tora	16
3. De Regels van het Gedrag	28
4. De Regels van Boete en Berouw	34
5. Deze vertaling	42
Literatuur	47
De Regels van het Gedrag	49
De Regels van Boete en Berouw	81

Woord vooraf

Dit boek bevat een Nederlandse vertaling van de *Hilchot De'ot* (Regels van het Gedrag) en de *Hilchot Teshuva* (Regels van Boete en Berouw) uit het eerste boek van Mozes Maimonides' grote codex van de joodse wet, de Mishne Tora.

De vertalingen worden vooraf gegaan door een uitvoerige Inleiding, die handelt over Maimonides' leven en werk, over de aard en de inhoud van de Mishne Tora en over de achtergronden van Maimonides' behandeling van het ethische aspect van de halacha in de onderhavige tractaten. Speciaal de rol van Maimonides' filosofische opvattingen krijgt hier de aandacht.

Omdat de Regels van het Gedrag en de Regels van Boete en Berouw tamelijk gevarieerd van inhoud zijn, staat voor de vertalingen een overzicht van hun inhoud.

Inleiding

1. Leven en werk

Rabbi Mozes ben Maimon is wellicht de invloedrijkste en beroemdste geleerde die het Jodendom heeft voortgebracht. Hij werd geboren in Cordoba. Volgens een oude traditie gebeurde dat op een Shabbat die viel op de dag voor Pesach, dat is de 14de Nisan, van het joodse jaar 4895, één en eenderde uur na de middag. Op grond hiervan wordt algemeen aangenomen dat het jaar 1135 Maimonides' geboortjaar is geweest, maar er zijn, zoals we nog zullen zien, ook gegevens die voor het jaar 1138 pleiten. Hij stamde uit een geslacht van geleerden en rabbijnen tot in de 7de generatie. Zijn vader was rechter (*Dajjan*) in een stad die, tijdelijke inzinkingen ten spijt, enige eeuwen lang het centrum van de islamitische cultuur in Andalusië was geweest en die een toonaangevende joodse gemeenschap bezat. Drastische veranderingen kwamen in het jaar 1148, toen de stad werd veroverd door de Almohaden, een fanatieke islamitische stroming die afwijkende geloofsovertuigingen met grote vijandigheid bejegende en de joden dwong tot geloofsafval. Om deze druk te ontgaan verliet de familie Maimon, waarvan de moeder waarschijnlijk al gestorven was, de stad. Na een onduidelijke periode van omzwervingen vestigden zij zich rond 1160 in de Noordafrikaanse stad Fez. Het klimaat moet daar, althans tijdelijk, iets toleranter geweest zijn, hoewel de familie reeds in 1165 haar omzwervingen moest voortzetten. Zo bezochten zij onder andere het Heilige Land, waar vader Maimon vermoedelijk is gestorven. Uiteindelijk vestigde Maimonides zich met zijn broers en zusters in het jaar 1168 in Caïro. Daar maakte hij snel carrière en vanaf dat moment is zijn levensloop voor ons veel beter te volgen. Naast een aanvankelijk winstgevende betrokkenheid bij de handel op India oefende hij het beroep van arts uit en reeds in 1171 werd hij, de Andalusische buitenstaander, benoemd tot hoofd van de joodse gemeenschap van Egypte (*Ra'is al-Jahud*), een functie die hij vijf jaar bekleedde en die hij daarna ten gunste van een telg uit een oude plaatselijke familie weer moest afstaan. In 1177 werd Maimonides echter wel hoofd van de gemeente van Fostat, de voorstad van Caïro

waar hij woonde, en in 1185 werd hij arts aan het hof van de vizier Al-Fadil, op dat moment de feitelijke heerser van Egypte. Tegen het einde van zijn leven werd hij opnieuw Ra'is al-Jahud, in welke functie zijn nakomelingen hem, na zijn alom betreurde dood in de nacht van de 20ste Tevet 4965 (13 december 1204), vele generaties lang zouden opvolgen.

Zoals uit deze korte schets van zijn levensloop blijkt, was Maimonides een veelzijdig man. Deze veelzijdigheid komt nog duidelijker uit in zijn literaire werk, dat hem aan ons toont in drie verschillende capaciteiten: als arts, als rabbi en als filosoof.

Voor zijn levensonderhoud en dat van zijn familie oefende Maimonides het beroep van arts uit en was hij betrokken bij de handel op India, al werd deze laatste bron van inkomsten zeer veel beperkter toen zijn jongere broer David op reis omkwam, waarbij het familiekapitaal verloren ging. Deze beroepen had Maimonides gekozen om niet de Tora te hoeven gebruiken als een 'schip om mee te graven' (Avot IV, 5) en zich zo afhankelijk te maken van de joodse gemeenschap. Als arts schreef hij een aantal verhandelingen, in het Arabisch, over zulke uiteenlopende onderwerpen als medicamenten, asthma, het seksuele leven, hygiëne. In deze geschriften wordt veel aandacht besteed aan de juiste levenswandel en aan gedrag dat de gezondheid bevordert. Ze ondervonden wijde verspreiding en algemene erkenning in de Arabische wereld.

Wanneer we Maimonides behalve arts ook rabbi noemen, moeten we daaronder verstaan zijn deskundigheid in de praktische kennis van de joodse wet, die hem tot een veel geraadpleegde vraagbaak maakte en die hem aanzette tot het schrijven van een aantal invloedrijke werken. Het betekent niet noodzakelijk dat hij functionaris bij de joodse gemeenschap, of practiserend rechter was.

Het recht (*Halacha*) vormt de harde kern van de tradities van het rabbijnse Jodendom en is, doordat het zeer veelzijdig is en op vele aspecten van het leven wordt toegepast, het dragende element van de godsdienst. We komen op dit onderwerp beneden uitvoeriger terug. In direct antwoord op vragen die hem van nabij en ver bereikten schreef Maimonides talloze brieven en verhandelingen. Hiermee bediende hij zich van een oude en gerespecteerde literaire vorm – die der zgn. Responsa – afkomstig uit de academies van Babel en Palestina, waar de beide Talmudim waren samengesteld. De kwesties die Maimonides in zijn brieven en Responsa behandelde, waren niet

uitsluitend van praktische aard. Zoals dat het geval is in heel Maimonides' werk, is ook hier duidelijk dat zijn praktische beslissingen gedragen worden door weloverwogen principes. Herhaaldelijk besloot Maimonides te antwoorden in de vorm van uiteenzettingen, die soms het karakter krijgen van zelfstandige verhandelingen. Voorbeelden hiervan zijn de 'Brief over de geloofsafval' die hij op jeugdige leeftijd reeds schreef naar aanleiding van de vervolgingen in Spanje en Noord-Afrika, en zijn brief aan de joodse gemeenschappen in Jemen over de komst van de Messias. Hierin spreekt niet alleen de rabbi en de rechter maar ook de zielszorger.

Maimonides schreef echter niet alleen op verzoek over de Halacha. Reeds op jeugdige leeftijd was hij begonnen aan een commentaar op de Mishna. De Mishna is de thematisch geordende verzameling van halachische tradities, die rond het jaar 200 door het hoofd van het toenmalige Palestijnse Jodendom, Rabbi Juda ha-Nasi, was samengesteld. De Mishna is de basis van de hele halachische literatuur en diende als uitgangspunt voor de discussies die in de latere Talmudim werden opgenomen. Maimonides zag het commentaar op deze elementaire, gezaghebbende codex als een middel om de vele en ver uiteenlopende ontwikkelingen in de halacha bijeen te brengen en te ordenen. Tevens gaf het commentaar hem de gelegenheid om zo nu en dan zijn opvattingen over de belangrijke punten van het Jodendom samen te vatten. Zo begint hij het werk met een uiteenzetting over de Mondelinge Leer en schreef hij naar aanleiding van andere passages de verhandeling over de 'Dertien Geloofsprincipes' en de zgn. 'Acht Hoofdstukken', waarop we beneden nog zullen terugkomen. Maimonides voltooide het in het Arabisch geschreven commentaar, dat later *Kitab al-Siradj* ('Boek van het Licht') werd genoemd, in het jaar 1168, het jaar waarin hij zich in Caïro vestigde. Volgens de gangbare opvattingen was hij toen 33 jaar oud. Het is de moeite waard het colophon van het werk te citeren, ook omdat het iets zegt over Maimonides' jonge jaren, waar we zo weinig van weten, en over zijn afkomst en leeftijd:

Aldus hebben wij dit werk voltooid zoals ik me had voorgenomen, en ik vraag en smeeke Hem die gezegend zij dat Hij mij van fouten moge vrijwaren. Maar wie er een aanleiding tot bedenkingen in moge aantreffen of wie tot een duidelijker uitleg van de halacha moge geraken dan die ik heb gegeven,

die moge dat opmerken en mij verontschuldigen. Want wat ik hier op me heb genomen is niet gering en de uitvoering ervan is niet gemakkelijk voor iemand die streeft naar betrouwbaarheid¹ en die onderscheidingsvermogen heeft, vooral wanneer hij steeds geplaagd wordt door de slagen van het lot en door de ballingschap en omzwervingen van het ene einde van de hemel tot het andere die God over hem beschikte. Maar het loon hiervoor hebben wij ontvangen, want 'ballingschap verzoent de zonde'.²

Hij, de Gezegende, weet dat ik van sommige regelingen (*halachot*) de uitleg onderweg op reis heb bedacht en dat ik andere zaken heb opgeschreven terwijl ik op schepen de grote zee bevoer. En dat zou al voldoende reden zijn, maar daarbij heb ik ook nog andere wetenschappen beoefend. Ik weid hierover slechts uit om toe te lichten hoe ik mij zou verontschuldigen tegenover de onderzoeker die er andere opvattingen op na zal willen houden. Dan hoeft men hem die mening niet kwalijk te nemen, maar hij moge daarvoor door God beloond worden en mij is hij dierbaar, want het blijft het werk van God. Wat ik vertelde over mijn lotgevallen tijdens het schrijven van dit commentaar, dat is het wat het uitstel van zo'n lange tijd heeft veroorzaakt.

Ik, Mozes, zoon van de rechter Maimon, zoon van de wijze rabbi Jozef, zoon van de rechter Izaak, zoon van de rechter Jozef, zoon van de rechter Obadja, zoon van de rabbijn rabbi Salomo, zoon van de rechter Obadja, wier rechtvaardig aandenken ten zegen zij, ben begonnen dit commentaar te schrijven toen ik 23 jaar oud was en ik heb het voltooid in Egypte toen ik 30 was, in het jaar 1479 van de tijdrekening der documenten.³ Gezegend Hij die de vermoede kracht geeft en voor de machteloze sterkte vermeerdert (vgl. Jes. 40, 29).⁴

Natuurlijk paste het Maimonides om bescheiden te zijn over zijn grote prestatie, maar hij laat niet na te wijzen op de moeilijke omstandigheden waaronder die tot stand gekomen is. Op het moment dat hij, in 1168, te Caïro vaste grond onder de voeten heeft gekregen, publiceert hij het. Blijkbaar achtte hij de tijd gekomen, op zijn dertigste, om te laten zien wie hij was.

Mettertijd werden Hebreeuwse vertalingen van Maimonides' Mishna-

commentaar gemaakt en in deze vorm is het door vele joodse geleerden geraadpleegd en is het in de traditionele uitgaven van de Talmud opgenomen.

Uit het feit dat Maimonides voor zijn commentaar de Mishna koos, de kern van de joodse traditie, blijkt dat hij wilde terug gaan tot de essentie van de halacha. Daarom ook geeft hij herhaaldelijk toe aan de behoefte tot samenvatting en ordening van grondprincipes. Diezelfde houding spreekt ook uit zijn twee andere grote werken over de halacha. Eveneens in het Arabisch geschreven is het Boek der Geboden (*Kitab al-Fara'id*). Dit boek heeft een zeer strakke opbouw. Het bevat een opsomming met korte inhoudelijke toelichting van alle 613 Geboden die volgens de traditie in de Tora staan. In de Talmud (Makkot 23b-24a) is in een tamelijk terloopse mededeling van Rabbi Simlai de traditie opgetekend, dat aan Mozes op de berg Sinai 613 Geboden (*Mitzvot*) werden gegeven; 248 daarvan zijn positieve geboden ('Gij zult'), in overeenstemming met het aantal ledematen van het menselijke lichaam dat de Geboden moet uitvoeren, en 365 zijn verboden ('Gij zult niet'), naar het aantal dagen van het jaar. Latere geleerden zijn op grond van deze opmerking op zoek gegaan in de tekst van de Tora om aan te wijzen welke deze 613 Geboden zijn. Ook Maimonides heeft zich aan deze opgave gezet en heeft in het Boek der Geboden in een beredeneerde lijst de resultaten van zijn arbeid neergelegd. Deze opsomming wordt voorafgegaan door een theoretische verhandeling, waarin aan de hand van 14 principes wordt uiteengezet hoe men de specifieke bijbelse Geboden moet definiëren. Deze analytische aanpak en de duidelijke wens om het veelzijdige traditiemateriaal te systematiseren is kenmerkend voor Maimonides. Ook het Boek der Geboden werd in de Middeleeuwen reeds in het Hebreeuws vertaald en het heeft in die vorm de ontwikkeling van het halachische denken beïnvloed.

Het hoogtepunt van Maimonides' systematische aanpak is ongetwijfeld zijn halachische meesterwerk, de Mishne Tora, de schitterende Hebreeuwse codex van de hele joodse wet. Hierin combineerde Maimonides de praktische aanpak van het Mishnacommentaar met de theorie van het Boek der Geboden. Het werk bestrijkt het gehele uitgebreide veld van de halachische tradities, zowel de wetten die het leven van alledag bepalen, als die welke, na de verwoesting van

de Tempel, in de ballingschap niet meer kunnen worden uitgevoerd; zowel de halacha van de concrete handelingen, als die voorschriften die inhoud geven aan het geloof en aan de religieuze gezindheid. Aangezien de beide tractaten die in dit boek zijn vertaald, uit de Mishne Tora komen, komt dit werk beneden nog uitvoeriger ter sprake.

Geheel anders van aard dan de hechte, bijna mathematisch gestructureerde Mishne Tora is Maimonides' andere grote werk, dat hij schreef als filosoof en dat het sluitstuk van zijn oeuvre vormt, de Gids der Verdoolden.

Reeds eerder in zijn leven had Maimonides geschreven over filosofische onderwerpen of had hij bepaalde problemen op de wijze van de filosofie aangepakt. Het bekendste vroege geschrift in deze trant is zijn verhandeling over de terminologie en de structuur van het wetenschappelijke redeneren (*Maqala fi Sina' at al-Mantiq*, ook bekend onder de Hebreeuwse titel *Millot ha-Higgajon*: 'Termen van de Logica'). We zagen reeds dat het Boek der Geboden een systematische inleiding bevat en dat zowel het Commentaar op de Mishna, als de Mishne Tora passages van uitgesproken beschouwelijke en systematische aard kennen, die aangeven dat de structuur, en daarmee ook een deel van de inhoud van deze werken door Maimonides' filosofische opvattingen worden bepaald. Welke opvattingen dat zijn zal in het vervolg ter sprake komen. Vooralsnog zullen we het complex van kennis, dat Maimonides ontleende aan de wetenschappelijke literatuur van zijn dagen en die in de afgelopen eeuwen door voornamelijk Arabische filosofen op basis van Griekse filosofische teksten was vorm gegeven, simpelweg zijn 'filosofie' noemen, ook al worden daarmee meer en andere zaken bedoeld dan met het moderne begrip filosofie.

In de Gids der Verdoolden spreekt niet de halachist, maar de filosoof. Hoewel het niet zo eenvoudig is om op inhoudelijke gronden onderscheid te maken tussen Maimonides' halachische werk en zijn filosofie, is het nuttig voor de beschrijving van zijn oeuvre dit onderscheid te handhaven. Het criterium voor dit onderscheid moet zijn het publiek waartoe Maimonides zich richtte. Het meeste van zijn werk schreef hij voor hen, die onderlegd waren in de rabbijnse tradities van de Tora en die zich daarin verder wilden bekwamen. Zijn grote filosofische werk is daarentegen voor een ander publiek bedoeld. Het is een

Gids voor Verdoolden (Arabisch: *Dalalat al-Cha'irin*), een leraar voor wie in verwarring verkeren (Hebreeuws: *More Nevuchim*). Dit zijn niet de rabbijnen, die voor hun behandeling van halachische kwesties de Mishne Tora of het Commentaar op de Mishna konden raadplegen. De verdoolden zijn zij die de verbindingsweg tussen twee verschillende velden van kennis niet kunnen vinden. Het veld van de tradities van de Tora kennen zij. Ook zijn zij thuis op het gebied van de wetenschappen en de filosofie, maar zij verkeren in verwarring over de vraag hoe men veilig van het ene naar het andere komt. Het is Maimonides' overtuiging dat beide velden op elkaar aansluiten. Hij heeft dat immers herhaaldelijk zelf bewezen in zijn vorige werken. Maar die werken waren geschreven voor een publiek dat niet geplaagd werd door de verwarrende ideeën van het filosofische denken, dat zowel de fysica als de metafysica behandelt en daarom speculatieve elementen bevat, die uitgaan boven wat met de zintuigen is waar te nemen. In de Gids der Verdoolden neemt Maimonides zich voor, de resultaten van dit filosofische denken ten volle serieus te nemen. Dat bracht bepaalde risico's met zich mee. Het gevaar bestond dat mensen die niet voldoende onderlegd waren in de wetenschappen, met zijn ideeën zouden weglopen en er conclusies aan zouden verbinden die schadelijk zouden zijn, hetzij voor het geloof in de religieuze tradities, hetzij voor zijn reputatie als filosoof. Daarom maakte Maimonides zijn werk moeilijk toegankelijk, zodat het op het eerste gezicht willekeurig en wanordelijk lijkt – in grote tegenstelling tot de Mishne Tora.

Het is hier niet de plaats om de Gids der Verdoolden en de filosofische opvattingen die Maimonides erin verwerkte nader te bespreken. Beneden, bij de bespreking van de filosofische elementen van de Mishne Tora en van de door ons vertaalde tractaten zullen een paar punten nog ter sprake worden gebracht. Wel is het nuttig er op te wijzen dat het boek, ondanks zijn erkend filosofische strekking en zijn gesloten karakter, in alle opzichten een zeer joods boek is. Het citeert overvloedig uit de bijbel en de Talmudische literatuur en geeft veel aandacht aan de godsdienstige en ethische waarden van het rabbijnse Jodendom. De Hebreeuwse vertaling die Samuel ibn Tibbon er al tijdens het leven van de auteur van maakte onder de titel *More Nevuchim*, is veel bestudeerd en becommentarieerd, maar heeft ook aanleiding tot langdurige controversen gegeven. Hoewel de auteur de bijbelse en rabbijnse bronnen nadrukkelijk in zijn uiteenzet-

tingen betreft, beweegt het boek zich voornamelijk in de wereld van de filosofische vakdiscussies. Toch wil het, behalve een aristotelische theologie van het Jodendom voor de geschoolde elite, voor diezelfde groep tegelijk ook een leeswijzer op de Wet en de Profeten en een filosofische ethiek zijn.

2. De Mishne Tora

Met de Mishne Tora voltooide Maimonides (in 1177) het ambitieuze project dat hij met het schrijven van zijn commentaar op de Mishna was aangevangen en met het Boek der Geboden – ook al weten we niet wanneer hij dat voltooide – had voortgezet: een weloverwogen, wetenschappelijke samenvatting en ordening van de Wet.

De naam Mishne Tora betekent ‘Herhaling van de Wet’. In de bijbel wordt de term gebruikt voor een duplicaat of afschrift van de Wet van Mozes, dat de koning en het volk ter beschikking moet staan (Deut. 17, 18; Joz. 8, 32). De traditie gebruikt de term ook wel als aanduiding voor het boek Deuteronomium. Mozes Maimonides laat er in zijn woord vooraf geen onduidelijkheid over bestaan wat hij met de titel Mishne Tora voorheeft. Nadat hij daar uitvoerig uiteen heeft gezet hoe de mondelinge tradities, die Mozes tegelijk met de geschreven Tora uit de mond van de Almachtige op de berg Sinai had ontvangen, door vele generaties van geleerde rabbijnen was doorgegeven en op schrift gesteld, verkondigt hij dat het huidige tijdsgewricht een nieuw en gedurfd initiatief eist. Net als in de dagen van rabbi Jehuda ha-Nasi, die de mondelinge tradities in de Mishna op schrift had laten stellen, bestaat nu weer het gevaar dat de traditie zal uitsterven. De omvang ervan is bijna onbeheersbaar geworden, terwijl de rust en de voorspoed, die nodig zijn voor studie, zeldzaam geworden zijn. Hij zegt:

Dit is een tijd van grote problemen, die ons allen zeer onder druk zetten. Want de wijsheid van onze wijzen gaat teloor en het inzicht van onze verstandigen verduistert (vgl. Jes. 29, 14). Daardoor zijn de uitleggingen, compilaties en brieven die de Geonim (de geleerden van na de Talmud) hebben samengesteld en die ze voor volstrekt duidelijk hielden, tegenwoordig te moeilijk geworden, zodat slechts zeer weinigen

die onderwerpen voldoende beheersen, laat staan de Talmud zelf, zowel de Babylonische als de Palestijnse, of de (Mishna-verzamelingen) Sifra, Sifre en de Tosefta, die allemaal een brede kennis, een open geest en veel tijd vergen voordat men de juiste toegang heeft gevonden tot dat wat verboden is en wat is toegestaan en het hoe en waarom van de overige wetten van de Tora.

Daarom heb ik, Mozes ben Maimon de Spanjaard, mijn lendenen omgord en mij verlaten op de Rots, die gezegend zij, en mij in al die boeken verdiept. Ik besloot de zaken die zich uit al de genoemde werken laten verduidelijken, bijeen te zetten, het verbodene en het toegestane, het onreine en het reine, en alle andere wetten van de Tora, alles in duidelijke bondige taal, zodat de gehele mondelinge Tora voor iedereen geordend zou zijn, zonder tegenwerpingen en replieken waarbij de een dit zegt en de ander dat. Nee, duidelijke, bevattelijke en precieze woorden, in overeenstemming met de regels die zich laten afleiden uit al die werken en commentaren die vanaf onze heilige Rabbi (Jehuda ha-Nasi) tot nu toe tot stand zijn gebracht. Zo zullen alle wetten voor groot en klein open liggen, de bijbelse geboden evenzeer als de dingen die wijzen en profeten later hebben ingesteld. Kortom, men heeft voor de wetten van Israel geen ander boek ter wereld meer nodig dan dit onderhavige werk, een reservoir van de gehele mondelinge Tora, inclusief alle instellingen, gebruiken en decreten die zich vanaf de dagen van onze leermeester Mozes tot de voltooiing van de Talmud hebben voorgedaan en die de Geonim ons in al hun werken van na de Talmud hebben verklaard. Daarom noem ik dit boek Mishne Tora, de Herhaling der Wet. Zo kan degene die eerst in de schriftelijke Tora leest en dan hierin kijkt, de gehele mondelinge Tora te weten komen zonder daarbij in een ander boek te hoeven lezen.⁵

Deze opzet om de Wet in nieuwe, duidelijke bewoordingen compleet en geordend samen te vatten, was in twee opzichten revolutionair. Ten eerste wordt de gehele voorafgaande halachische literatuur gekenmerkt door dialoog en discussie. Dat is al het geval in de Mishna, en ook in de Talmudim met hun commentaren en samenvattingen, waar tegenwerpingen en argumenten de middelen bij uitstek zijn om

het proces van de vaststelling van de halacha in banen te leiden. Maimonides' beslissing om zelf het woord te nemen en niet met andere meningen te argumenteren was een duidelijke en opzettelijke breuk met de gewoonte. Minder revolutionair, maar wel strakker doorgevoerd dan ooit tevoren, was Maimonides' poging tot systematische ordening. Zo vervolgt hij zijn woord vooraf:

Ik heb besloten dit werk voor ieder onderwerp in aparte tractaten (*halachot*) te verdelen en dat specifieke onderwerp dan weer te verdelen in hoofdstukken en de hoofdstukken in losse regels (*halachot ketannot*), om zo een ordening aan te brengen die mondeling geleerd kan worden.

De opzet doet denken aan die van de Mishna, maar de Mishne Tora is veel konsekwenter ingedeeld en wordt daarenboven nog bijeengehouden door een vaste greep op het geheel. Wij komen op dat laatste nog terug.

Een andere opvallende trek van de Mishne Tora is Maimonides' wens om de hele mondelinge Tora te behandelen en niet alleen die zaken die van praktisch nut zijn. Hij nam zijn uitgangspunt in de 613 expliciete Geboden van de Tora en verdeelde dat materiaal over veertien boeken. De Mishna kent een vergelijkbare hoofdindeling, maar dan een in zes boeken. De beide Talmudim werkten niet meer dan ongeveer de helft daarvan nader uit. Hoewel sinds de verwoesting van de Tempel de halacha die met het heiligdom te maken had, niet meer toepasbaar was en ook de vele regelingen met betrekking tot de landbouw gebonden waren aan het Heilige Land, besloot Maimonides deze vaak zeer gecompliceerde onderwerpen toch op te nemen en met dezelfde aandacht en precisie uit te werken. Een overzicht van de 14 boeken laat dat zien; tegelijk krijgen we een indruk hoe breed het gebied is dat door de halacha wordt bestreken.

I. *Sefer ha-Madda'* (Boek der Kennis)

Samenvatting van de essentiële begrippen en structuren van de joodse godsdienst.

II. *Sefer ha-Ahava* (Liefde, in de zin van godsvrucht)

De geboden die de mens tot bewustheid van God brengen, met name die van het gebed.

III. *Sefer ha-Zemanim* (Tijden)

Geboden die gebonden zijn aan vaste en periodieke tijdstippen, zoals die met betrekking tot de feestdagen.

IV. *Sefer ha-Nashim* (Vrouwen)

Wetten rondom huwelijk en echtscheiding.

V. *Sefer ha-Kedusha* (Heiligheid)

Voorschriften die de heiligheid van het volk Israel garanderen, zoals de spijswetten en het verbod op bepaalde sexuele relaties.

VI. *Sefer ha-Hafla'a* (Verklaring)

Regels betreffende het afleggen van eden, doen van geloften, toezeggingen, etc.

VII. *Sefer ha-Zera'im* (Zaden)

Voorschriften betreffende de producten van de landbouw: tienden, eerstelingen, priestergaven, etc.

VIII. *Sefer ha-Avoda* (Tempeldienst)

Voorschriften betreffende de heiligheid van de vroegere tempel te Jerusalem, priesters en levieten, de officiële offercultus.

IX. *Sefer ha-Korbanot* (Offergaven)

Voorschriften betreffende individuele offers en rituelen.

X. *Sefer ha-Tohara* (Reinheid)

Het uitgebreide complex van de regels van rein en onrein.

XI. *Sefer ha-Nezikin* (Toebrenging van schade)

Regeling van de gevolgen van conflicten: diefstal, verwonding, doodslag, etc.

XII. *Sefer ha-Kinjan* (Verwerving)

Regels voor de verwerving van eigendom, bezit, overdracht, etc.

XIII. *Sefer ha-Mishpatim* (Burgerlijk recht)

Regels voor overeenkomsten en transacties tussen personen: leningen, schulden, erfenis, etc.

XIV. *Sefer ha-Shoftim* (Rechters)

Rechtsprocedures, bewijsvoering, getuigenis, eigenschappen van de rechter, de koning.

Deze opbouw heeft onmiskenbaar een inhoudelijke structuur. De Mishne Tora begint bij de meest persoonlijke overtuigingen die de mens moet hebben om zich aan de halacha te kunnen onderwerpen, en vervolgens worden steeds bredere kringen van betrokkenheid getrokken. Na de boeken VII tot X, die de niet-actuele halacha be-

handelen, staan aan het slot de wetten voor de samenleving, eindigend bij de koning. Hoewel de joden heden ten dage geen koning hebben, verwachten zij wel een koning in de persoon van de Messias, aan wie Maimonides de laatste hoofdstukken van de Mishne Tora wijdt. En dan, wanneer weer een rechtvaardige koning over Israel zal heersen, zal de ballingschap een einde nemen, de Tempel herbouwd worden en de gehele halacha weer actueel zijn. Zo onthult zich op de laatste bladzijden van de Mishne Tora de diepere zin van Maimonides' beslissing om de volledige halacha te behandelen.

Maar ook op kleinere schaal is de volgorde van de behandelde onderwerpen en de daarmee corresponderende bijbelse Geboden van structureel belang. Het eerste boek van de Mishne Tora, het Sefer ha-Madda', is, zoals we zagen, gewijd aan de basisbegrippen van de joodse godsdienst. Het bevat de tractaten die handelen over de volgende onderwerpen:

1. *Hilchot Jesode ha-Tora*

De halacha over 'de grondslagen van de Tora', met name het geloof in één eeuwige en almachtige God.

2. *Hilchot De'ot*

De halacha met betrekking tot de mentale instelling die het juiste gedrag garandeert.

3. *Hilchot Talmud Tora*

De verplichting tot Torastudie.

4. *Hilchot Avoda Zara we-Chukkot ha-Gojim*

Het verbod op afgodendienst.

5. *Hilchot Teshuva*

De halacha die verplicht tot de belijdenis van bedreven zonden.

Het is deze rangorde van onderwerpen die dicteert welke Geboden behandeld zullen worden. In het eerste tractaat zijn dat de Geboden met betrekking tot de kennis van Gods wezen. In de aanhef worden de volgende tien gespecificeerd:

Te weten dat er één God is.

Niet te denken dat er een godheid is behalve Hij.

Zijn eenheid te erkennen.

Hem lief te hebben.

Hem te vrezen.

Zijn naam te heiligen.

Zijn naam niet te ontwijden.

Geen dingen teloor doen gaan waarover Zijn naam is uitgesproken.

Te luisteren naar de profeet die in Zijn naam spreekt.

Hem niet te verzoeken.

Na deze opening begint de eigenlijke tekst van de Mishne Tora met de volgende lapidair gestelde behandeling van het monotheïsme (hier verkort weergegeven), die wordt afgesloten met het Gebod dat aan deze theologie ten grondslag ligt:

1. Het fundament der fundamenteën en de pilaar van alle wijsheid is het, te weten dat er één eerste Wezen is, dat al wat bestaat tot aanzijn heeft gebracht. Alles wat in hemel en op aarde en daar tussen bestaat, bestaat alleen uit de waarheid van Zijn bestaan...

Al het bestaande heeft Hem nodig, maar Hij, die gezegend zij, heeft zelf niets van al wat bestaat van node.

2. Daarom is Zijn waarheid niet gelijk aan de waarheid van enig ander ding. ...

3. Dit Wezen is de God der wereld en de Heer van heel de aarde. Hij bestuurt de sferen met een kracht die geen einde of beperking heeft. ...

5. Deze Godheid is één ... met een eenheid die niet gelijkt op de eenheden die op de wereld zijn. ...

6. Het weten van deze zaak is een expliciet gebod, zoals er geschreven staat: 'Ik ben de Heer, uw God' (Ex. 20, 2; Deut. 5, 6).

Het is opmerkelijk dat Maimonides hier nadrukkelijk niet het *geloof* in God als het eerste Gebod aandient, maar het *weten dat* er een God is, een Gebod dat naar een Talmudische traditie (Makkot 23a-24a) verwoord is in de aanhef van de Tien Geboden: 'Ik ben de Heer uw God'. Het tweede Gebod is het weten dat God één is, op basis van Deut. 6, 4. In die lijn voortgaand kan hij in het vervolg dan ook op logische gronden aantonen dat de lichamelijke beelden waarin de bijbel over God spreekt, niet letterlijk bedoeld zijn maar juist Zijn unieke eenheid en onlichamelijkheid bevestigen.⁶

Aldus laat Maimonides de eerste drie Geboden uit zijn betoog naar voren komen: God kennen, weten dat Hij één is, geen andere goden erkennen. De volgende twee Geboden, Hem lief te hebben en Hem te vrezen, komen voort uit de hierop volgende behandeling van het wereld- en mensbeeld dat in Maimonides' tijd opgeld deed en dat we bij Aristoteles al vinden: de aarde, bestaande uit een materie die is samengesteld uit de vier elementen, en die is omringd door de sferen waarin de hemellichamen staan (Hfdst. III); de mens, een samengaan van geest en materie en begiftigd met het vermogen tot kennis van het hogere (IV). Het is deze prachtig geordende werkelijkheid, hier in termen van de Griekse wetenschap beschreven, die de mens ertoe aanzet de Oorzaak van dit alles met groot ontzag lief te hebben en ernaar te streven Hem, voor zover dat mogelijk is, te kennen.

Voor zover dat mogelijk is! Kennis en geleerdheid als basis van de godsvrucht lijken een aantrekkelijke levensvervulling, maar de mogelijkheden ertoe zijn beperkt. Reeds de rabbijnse wijzen wisten dat kennis van God en van Zijn schepping niet zo gemakkelijk te verkrijgen is en zij hebben de bestudering van deze zaken, die zij *Ma'ase Bereshit* en *Ma'ase Merkava* noemden, aan beperkingen moeten onderwerpen.⁷ Maimonides vermeldt deze noodzakelijke beperking met instemming (II, 11; IV, 10) en verbindt daaraan de volgende conclusie:

Zelfs de grootste wijzen van Israel hadden niet allemaal het vermogen om deze dingen ten volle te begrijpen. En ik zeg dat men alleen diegene aan deze hogere wetenschap (*Parde's*) mag blootstellen, die zijn buik met brood en vlees heeft gevuld. Brood en vlees wil zeggen de kennis van de verklaring van wat verboden is en wat toegestaan is en de rest van de Geboden. En ook al hebben de Wijzen die concrete zaken het kleinere genoemd, ...,⁸ toch moet men die dingen voor laten gaan. Daar komt bij dat deze dingen het grote goed vertegenwoordigen dat de Heilige voor de beschaving van de wereld en ter verwerving van de Toekomstige Wereld heeft gegeven. Iedereen kan ze kennen, jong en oud, man en vrouw, intelligent en beperkt. (IV, 13)

Kortom, de concrete halacha is een eenvoudig, bijna nederig iets, maar, omdat ze voor iedereen toegankelijk is, onmisbaar voor het welzijn in deze en de Toekomstige Wereld. De hogere dingen, hoe

fundamenteel ze ook zijn, ontgaan de meeste mensen. Even voor de geciteerde passage, waar Maimonides het rabbijnse verbod op ongeëlimiteerde verspreiding van hogere kennis aanhaalde (II, 11), had hij de dingen die hij in de eerste twee hoofdstukken had uiteengezet over het wezen Gods genoemd 'een druppel uit de zee vergeleken bij wat men er eigenlijk over moet verklaren'. 'Deze dingen zijn buitengewoon diepzinnige dingen, die niet ieder verstand verdragen kan' (II, 12).

Hiermee raken we aan een fundamenteel onderscheid tussen de Mishne Tora en de Gids der Verdooden: Onmiskenbaar is het dat Maimonides zijn compilatie van de halacha een wetenschappelijke, 'filosofische' structuur heeft gegeven. Maar van die filosofische kern geeft hij maar een klein gedeelte bloot en ook dat nog zeer voorzichtig, omdat de kennis van *Ma'ase Bereshit* en *Ma'ase Merkava*, zoals hij dat met de rabbijnse termen aanduidt, niet voor iedereen open staat. Als zelfs de grootste wijzen al in begrip te kort schoten, hoeveel te meer degenen die 'hun buik niet met brood en vlees hebben kunnen vullen' en ook niet kunnen beschikken over de overige kennis die nodig is voor het begrip van fysica en metafysica – om de corresponderende aristotelische termen te gebruiken. De Mishne Tora is immers een boek voor ieder die wil weten hoe de halacha volgens de Mondelinge Tora is, zonder dat hij enig ander boek ter wereld nodig heeft. Tot een heel ander publiek richtte Maimonides zich met de Gids der Verdooden, wat hij in zijn Inleiding tot dit werk ook heel duidelijk maakte.⁹

Het was in Maimonides' dagen heel gebruikelijk om onderscheid te maken tussen een intellectuele elite en de rest. Het is noodzakelijk te beseffen dat de Mishne Tora, hoezeer ook geschraagd door een filosofisch fundament, voor deze rest bestemd was.

Na deze beschrijving van de, beperkte, rol van de filosofie in de Mishne Tora is het noodzakelijk nog een enkel verklarend woord te wijden aan het reeds veel genoemde begrip halacha.

Er is weinig op tegen om de term 'halacha' weer te geven met 'joodse wet', zolang men maar in het oog houdt dat het woord wet hier in een zeer specifieke zin wordt gebruikt. Halacha is geopenbaarde wet. De kern van de leef- en gedragsregels van de halacha zijn de door God aan Mozes op schrift gegeven Geboden. Die Geboden, door de traditie gesteld op het bekende aantal van 613, vormen niet

het geheel van de halacha. De rabbijnen hebben in hun discussies daar nog zeer veel aan toegevoegd, omdat de bijbelse Geboden bij lange na niet toereikend zijn voor een uitvoerbaar geheel van voorschriften. Toch gelden deze rabbijnse uitbreidingen ook als geopenbaarde wet omdat, naar de joodse traditie leert, de rabbijnen niets anders deden dan expliciet maken wat impliciet in de geschreven Tora al is aangeduid en wat God als toelichting aan Mozes reeds mondeling had geopenbaard. De halacha ligt dus vast in zowel de schriftelijke als de mondelinge Tora; maar ze heeft een open einde. Maimonides brengt deze situatie aan het begin van zijn voorwoord tot de Mishne Tora als volgt onder woorden:

Alle Geboden die aan Mozes op Sinai werden gegeven, werden met hun uitleg gegeven, zoals er geschreven staat: 'En Ik zal u de stenen tafelen geven, zowel de Tora als de Geboden' (Ex. 24, 12); 'de Tora' dat is de geschreven Tora, 'de Geboden' dat is de uitleg ervan.¹⁰ Ons is dus bevolen de Tora te doen in overeenstemming met het Gebod en dat Gebod wordt ook Mondelinge Tora genoemd.

Deze mondelinge Tora is neergelegd in de Mishna, de Talmud en de overige rabbijnse bronnen, maar wordt tot op de huidige dag verder ontwikkeld. Voor zover onderdeel van de Tora, schriftelijk zowel als mondeling, heeft de halacha de status van openbaring, woord van God. Maar omdat de halacha steeds tot verdere ontplooiing wordt gebracht in de concrete discussies en verordeningen van de rabbijnen, heeft ze ook die mate van de betrekkelijkheid die kleeft aan alles wat door menselijk handelen tot stand komt. Halacha is strikt en absoluut, maar kan op plooibare en soepele wijze worden toegepast. Ze is fundamenteel en diepzinnig, maar ook alledaags, uiterst prozaïsch en gedetailleerd.

Dat brengt ons op een ander punt. Halacha betekent wet in een zeer brede zin van het woord. De opsomming van de inhoud van de Mishne Tora die boven is gegeven laat dat al zien. De theologische vraagstukken uit het *Sefer ha-Madda* zijn van een geheel andere orde dan de regels voor het gebed van de enkeling of de gemeenschap (*Sefer ha-Ahava*) of de gebruiken voor de verschillende feesten van het liturgische jaar (*Sefer ha-Zemannim*). De uitgebreide rituelen van de Tempelcultus (b.v. in *Sefer ha-Avoda*) behoren evenzeer tot de halacha als de regels voor verwerving van eigendom, koop en verkoop (*Sefer ha-*

Kinjan). Zo zullen we ook zien dat bij de Regels voor het Gedrag en die voor Boete en Berouw dingen aan de orde komen die volgens onze huidige maatstaven eerder tot de beschaafde omgangsvormen of de voedingsleer dan tot de sfeer van de wet behoren. Het begrip halacha echter dekt dit brede scala geheel.

Hoewel halacha en ethiek veel met elkaar gemeen hebben, kunnen we ze niet aan elkaar gelijk stellen. Ook in dit opzicht is halacha een veel breder begrip. Toch is Maimonides wel geneigd de ethische strekking van de halacha te benadrukken. De Geboden hebben tot doel die deugden te bevorderen, die leiden tot de ware kennis van God. In de hier vertaalde tractaten is die tendens zeer duidelijk, maar ook voor de hele Mishne Tora geldt, dat Maimonides geneigd is ethische strekking toe te kennen aan halachische regels.¹¹

Aldus is de halacha in zijn volle breedte veruit het belangrijkste element van de joodse traditie en tevens het belangrijkste voertuig ervan. De halacha beschikt sinds de dagen van de Mishna en de Talmud over een eigen specifieke terminologie, die is gebaseerd op het Hebreeuws van de Tora, maar die in de rabbijnse tijd sterk werd uitgebreid. Ook de Mishne Tora behoort tot de halachische literatuur en draagt daar met zijn standaardterminologie alle sporen van, al moet gezegd worden dat Maimonides bewust heeft gekozen voor een duidelijke, exclusief Hebreeuwse stijl zonder de Aramese bijmengingen die zo kenmerkend zijn voor de latere rabbijnse literatuur.

We bespreken nog een aantal specifieke kenmerken van de Mishne Tora.

De meest functionele indeling van de Mishne Tora is niet die in de boven opgesomde 14 boeken, maar die in de verscheidene 'tractaten'. Deze hebben allemaal als titel 'De halacha van ...' (*Hilchot ...*; door ons vertaald als: 'De Regels van...'), gevolgd door het specifieke onderwerp dat besproken zal worden. De tractaten van het eerste boek zijn boven al genoemd. Het zijn de titels van deze tractaten die bij de aanhaling van teksten uit de Mishne Tora en bij verwijzingen worden gebruikt. Het zijn er in totaal 89. De meeste uitgaven beginnen met een opsomming van de 14 boeken en de tractaten die ze bevatten.

Ieder tractaat begint met de specificatie van de bijbelse Geboden over het onderwerp in kwestie. Dat kunnen er veel zijn, maar ook weinig. Zo worden aan het begin van het tractaat over de Afgoden-

dienst (*Hilchot Avoda Zara*) maar liefst 51 bijbelse Geboden opgesomd, die vervolgens in de tekst worden behandeld, terwijl er bij toch ook belangrijke zaken als Boete en Berouw (*Hilchot Teshuva*) en het bidden van het Shema-gebed (*Hilchot Keri' at Shema*) ieder slechts één, en bij Torastudie (*Hilchot Talmud Tora*) slechts twee Geboden ter sprake komen. Deze specificatie van de Geboden is ook opgenomen in de zojuist genoemde opsomming van de inhoud voorin het boek. De Geboden vormen echter niet het eigenlijke organisatieprincipe van de tractaten. Maimonides behandelt zijn onderwerpen steeds op hun eigen merites en hij geeft ze een plaats binnen de grote structuur die hij op grond van inhoudelijke criteria aan het gebouw van de halacha heeft gegeven. Zo zal hij in het geval van de Regels voor het Dagelijkse Gebed (*Hilchot Tefilla*) eerst uiteenzetten hoe en waarom het dagelijkse gebed, dat in de bijbel als zodanig niet duidelijk wordt genoemd, door de rabbijnen in de halacha is opgenomen. In het geval van de Regels van het Gedrag zet hij eerst de basisgedachte van de ethiek van Aristoteles en het rabbijnse concept van de *Imitatio Dei* tegenover elkaar, voordat de Geboden behandeld worden. Daarentegen is in de Regels voor Boete en Berouw het bijbelse Gebod tot belijdenis van schuld het uitgangspunt.

Zoals Maimonides in zijn woord vooraf al aankondigde, verwoordt hij in de Mishne Tora de traditie volstrekt op eigen gezag. Maar naar de inhoud blijft hij uiteraard trouw aan de traditie, zoals die verwoord is in de klassieke bronnen van het rabbijnse Jodendom. Daarom spreekt in de Mishne Tora niet alleen Maimonides, maar spreken ook de bronnen.

De verhouding van Maimonides tot zijn bronnen is een van de meest ongrijpbare trekken van het werk. De bronnen zijn in de Mishne Tora duidelijk aanwezig. We komen ze tegen in drie verschillende gedaanten. Expliciete bijbelcitataten duiken meestal op tegen het einde van een bepaalde uiteenzetting, meestal keurig ingeleid met de daarvoor gangbare formules. Zo zet Maimonides het zojuist besprokene kracht bij of citeert hij het specifieke Gebod waarop de voorafgaande halacha berust. Een enkele maal is het citaat niet helemaal correct of hebben we te maken met een contaminatie van van twee inhoudelijk verwante verzen. Soms noemt Maimonides de bijbelse auteur bij name – vaak is dat Salomo – maar meestal ontbreekt iedere nadere aanduiding. In een enkel geval wordt de bijbeltekst gevolgd door een uitleg ontleend aan de klassieke rabbijnse bronnen.

Het tweede soort citaten zijn expliciete aanhalingen uit de rabbijnse literatuur, vrijwel nooit voorzien van een plaatsaanduiding, maar wel vaak met een formule als: 'Onze Wijzen zeiden'. Niet zelden heeft Maimonides het citaat, bewust of onbewust, enigzins aangepast en bestaat de aanhaling uit een combinatie of samenvatting van verschillende plaatsen, laat hij gedeelten weg of verandert hij de volgorde; soms kiest hij andere woorden of termen. Deze werkwijze verradt het gezag dat Maimonides zichzelf toekende bij zijn verwerking van de traditie.

Nog duidelijker, of zo men wil onduidelijker, wordt Maimonides' houding wanneer we kijken naar de impliciete citaten. Een aparte plaats nemen de impliciete bijbelcitataten in, die meestal niet meer dan een ornamentele functie hebben; het komt voor dat Maimonides om stylistische redenen bijbelse taal verkiest. Gecomplieerder ligt de zaak bij de impliciete Talmudcitataten. De kenner van de rabbijnse literatuur wordt bij het lezen van de Mishne Tora onophoudelijk herinnerd aan passages uit Mishna, Talmud en Midrashim. Een groot aantal daarvan zal hij kunnen identificeren en opzoeken. Maar al snel doet zich in verhevigde mate voor wat bij de expliciete citaten ook al opviel. Maimonides gaat zeer eigenmachtig met zijn bronnen om en vaak blijkt het niet goed mogelijk de bronnen ondubbelzinnig te identificeren, of aan te geven uit welke elementen Maimonides zijn formulering heeft opgebouwd. Dat geldt niet alleen voor de woordkeus, het geldt ook voor de inhoud. De Mishne Tora is een uitgekende synthese van het immense corpus van de halachische literatuur en het kost veel moeite om deze synthese weer op zijn samenstellende delen te analyseren. Zoals op ieder belangrijk werk uit de joodse traditie, zijn er ook op de Mishne Tora veel commentaren geschreven. Veruit de meeste aandacht gaat daarin uit naar de bronnen van Maimonides' halachische beslissingen en uitspraken. Daarbij komt het feit, dat Maimonides, zoals we met name bij de Regels van het Gedrag zullen zien, ook veel aan niet-rabbijnse bronnen heeft ontleend, hetgeen voor zijn orthodoxe verklaarders een extra stimulans was om voor dit externe materiaal toch rabbijnse bronnen aan te voeren.

De Mishne Tora is zodoende een werk dat in verschillende opzichten op het snijpunt van elkaar kruisende lijnen staat: het is een zeer individuele onderneming, maar vertolkt het collectieve bezit van de halachische traditie; het behandelt de halacha, maar ordent die op

een filosofisch raamwerk. Om die reden is het zowel geprezen als verguisd. Tekenend voor de ambivalentie waarmee de Mishne Tora in het traditionele Jodendom is bejegend, is het feit dat men de enigszins aanmatigende naam die Maimonides zijn werk gaf, heeft veranderd – met een toespeling op het laatste vers van de Tora – in *Ha-Jad ha-Chazaka*, de ‘Sterke Arm’ waarmee Mozes het volk Israel leiding gaf.¹² Zo is de ‘Jad’ niet het exclusieve standaardwerk geworden dat Maimonides voor ogen stond, maar het heeft zijn eigen plaats onder de klassieke werken van het Jodendom altijd behouden.

3. De Regels van het Gedrag¹³

Zoals we reeds hebben gezien, maken de Regels van het Gedrag, de *Hilchot De’ot*, deel uit van het eerste boek van de Mishne Tora, het Boek van de Kennis (*Sefer ha-Madda’*), waarin Maimonides de meest elementaire halacha bespreekt.

Maimonides’ behandeling van de Regels van het Gedrag rust op twee polen, waardoor dit tractaat een prachtig voorbeeld is van het synthetische karakter van de Mishne Tora dat we boven hebben uiteengezet. Niet alleen geeft Maimonides de gebruikelijke synthese van de bijbelse Geboden met de halachische literatuur van de klassiek-rabbijnse periode voor zover die uitspraken doet over het gedrag en de omgang van de mensen onderling, ook baseerde hij zijn Regels van het Gedrag op de Leer van het Midden van Aristoteles. Halacha en filosofie verkeren hier onder een dak.

Wat is de halacha waarop de *Hilchot De’ot* gebaseerd worden? Zeven van de elf Geboden die aan het begin van ons tractaat staan,¹⁴ zijn ontleend aan de bijbelse pericoop Lev. 19, een hoofdstuk dat als geheel handelt over de levensheiliging:

16. Gij zult onder uw volksgenoten niet als lasteraar rondgaan; gij zult uw naaste niet naar het leven staan: Ik ben de Heer.

17. Gij zult uw broeder in uw hart niet haten; openlijk zult gij uw volksgenoot terechtwijzen en niet terwille van hem zonde op u laden.

18. Gij zult niet wraakzuchtig en haatdragend zijn tegenover de kinderen van uw volk, maar uw naaste liefhebben als uzelf: Ik ben de Heer. (vert. NBG)

De basisgedachte van deze verzen, en van heel Lev. 19, is dat het volk heilig moet zijn, omdat de Heer heilig is. Deze aansporing tot navolging van de eigenschappen van God, de zgn. ‘Imitatio Dei’, vormt de basis van Maimonides’ uitwerking van het halachische aspect van het gedrag. Dat blijkt te meer uit het feit dat de eerste twee Geboden van de elf die hij hier opsomt ook de *Imitatio Dei* leren:

Dat men op God moet gelijken in Zijn wegen.

Dat men moet aanhangen hen die Hem kennen.

De stelling dat God zich in Zijn eigenschappen aan Israel heeft laten kennen om hen te leren hoe zij zich dienen te gedragen, wordt door de rabbijnen duidelijk onder woorden gebracht¹⁵ en Maimonides verwijst daar expliciet naar:

Zo heeft men ons uitdrukkelijk dit Gebod geleerd: Zoals Hij genadig wordt genoemd, weest ook gij genadig; zoals Hij barmhartig wordt genoemd, weest ook gij barmhartig; zoals Hij heilig wordt genoemd, weest ook gij heilig. (I, 6)

Op God gelijken en Hem aanhangen betekent: Zijn weg te volgen door heilig te zijn zoals God heilig is. Het zijn vooral de wijzen die hierin het voorbeeld kunnen geven, en de praktijk van de *Imitatio Dei* is dan ook dat men zich aansluit bij degenen die Hem kennen. Het doel van het juiste gedrag is dat het niet alleen de mens in staat stelt om zo op de beste wijze de Geboden te vervullen, maar ook om zich te disponeren voor het hoogste doel in het mensenleven, voor zover dat voor hem bereikbaar is: de waarachtige kennis van God. Het valt Maimonides niet moeilijk de genoemde bijbelse Geboden uit te werken in aansluiting aan wat de rabbijnen leerden over het menselijke gedrag, want de rabbijnse literatuur als geheel heeft een sterk ethische strekking. Het duidelijkst zien we dat in de laatste drie hoofdstukken van ons tractaat, die het concrete gedrag voorschrijven, zoals het vermijden van roddel en achterklap en het bestrijden van wantrouwen. Sterk op de voorgrond treedt in dergelijke passages het Mishnatractaat *Avot*, dat dan ook herhaaldelijk expliciet door Maimonides wordt geciteerd. Deze verzameling wijsheidsspreuken van de vroege generaties van rabbijnen is binnen de rabbijnse literatuur een belangrijke tekst, die zelfs in de liturgie is opgenomen.¹⁶ Het is

begrijpelijk dat Maimonides een dergelijke bekende tekst graag voor zijn doel gebruikt.

Ook voor het juiste begrip van de wat problematische titel van ons tractaat, Hilchot De'ot, hebben we een passage uit Avot nodig. *De'ot* (meervoud van *de'a*) betekent letterlijk 'meningen', 'kennis', maar in Avot V, 11 wordt de term in een speciale betekenis gebruikt:

Er zijn vier typen (*middot*) van *de'ot*:

Wie gemakkelijk boos wordt en zich gemakkelijk laat sussen – die heeft evenveel gewonnen als verloren.

Wie moeilijk boos wordt en zich moeilijk laat sussen – die heeft evenveel verloren als gewonnen.

Wie moeilijk boos wordt en zich gemakkelijk laat sussen – die is een vrome (*chasid*).

Wie gemakkelijk boos wordt en zich moeilijk laat sussen – die is een zondaar (*rasha'*).

In deze context slaat *de'ot* duidelijk niet op kennis, maar duidt het de karaktereigenschappen aan die het gedrag van een mens bepalen. In die zin is de term door Maimonides gebruikt om er het ethische deel van de halacha mee aan te duiden. Om de juiste betekenis te vatten moeten we het dan ook soms met 'eigenschappen', maar meestal met 'gedrag' vertalen. Toch blijft de oorspronkelijke betekenis van het woord *de'ot*, 'kennis', in dit geheel een rol spelen. Maimonides kan deze door de bronnen geautoriseerde term zo goed gebruiken, omdat de basisbetekenis ervan strookt met zijn filosofische kijk op het onderwerp. Ook al ademen Maimonides' Regels van het Gedrag onmiskenbaar de geest van de rabbijnse ethiek, het uitgangspunt van waaruit Maimonides zijn betoog opzet, is een geheel ander. We raken hier aan de filosofische component van Maimonides' ethiek.

Direct al in het eerste hoofdstuk zet hij ons uiteen, dat de rechte weg die de mens dient te bewandelen, de weg van het midden is en dat men gedrag dat afwijkt van dat midden dient te corrigeren. Zoals men een kwaal met medicijnen en een juiste leefwijze kan genezen, zo corrigeert men verkeerd gedrag door middel van de juiste inzichten op grond waarvan men andere gewoonten kan aanleren. Omdat de mens verplicht is zijn karaktereigenschappen (*de'ot*) vorm te geven overeenkomstig zijn inzichten (*de'ot*) aangaande wat goed en behoorlijk is, zijn deze het die zijn gedrag (*de'ot*) bepalen.

Dit nu is in een zeer doorzichtig gewaad en in tamelijk vereenvoudigde vorm de aristotelische Leer van het Midden, die in de zgn. *Ethica Nicomacheia* door de grote wijsgeer was uitgewerkt. Maimonides kende deze leer via Arabische vertalingen en in de vormgeving van Arabische filosofen. Het was met name een geschrift van de beroemde aristotelicus Abu Nasr Mohammed al-Farabi (ca. 870-ca. 950), getiteld 'Spreuken van de Staatsman' (*Fusul al-Madani*), dat Maimonides' weergave beïnvloedde. Aldus heeft Maimonides voor zijn Regels van het Gedrag de aristotelische Leer van het Midden tot uitgangspunt gekozen en daarmee in ons tractaat een van de duidelijkste voorbeelden van de rol van de filosofie in zijn werk gegeven, waarbij het opmerkelijk is dat hij in onze tekst nergens gewag maakt van de externe herkomst van de leer.

De Regels van het Gedrag zijn overigens niet de enige tekst waarin Maimonides de Leer van het Midden tot uitgangspunt van zijn ethiek heeft genomen. Een andere, nogal uitvoerige tekst over dit onderwerp zijn de zgn. 'Acht Hoofdstukken' (*Samanat al-Fusul*), een van de uitweidingen in het Mishnacommentaar, waarin Maimonides in acht hoofdstukken zijn ethiek uiteenzette. We vinden daar, in de vorm van een inleiding op het tractaat Avot, in uitvoeriger en meer betogende trant dezelfde opvattingen als in de Regels van het Gedrag, hoewel het halachische aspect, dat in de Mishne Tora sterk benadrukt is, er een geringere rol speelt. In deze tekst is Maimonides duidelijker over de herkomst van de Leer van het Midden en vermeldt hij aan het begin het feit dat hij zijn gedachten ook ontleende aan de filosofen der volkeren, oude zowel als nieuwere.¹⁷ De Acht Hoofdstukken laten zich uitstekend als apart tractaat lezen. Ze hebben in Hebreeuwse vertaling, onder de titel *Shemona Perakim*, dan ook grote verspreiding gevonden.¹⁸

Wat moeten we denken van het feit dat Maimonides zonder nadere verklaring of rechtvaardiging de halacha behandelde op basis van een onversneden aristotelische leer? De traditionele commentatoren op de Mishne Tora hebben pogingen gedaan om de Leer van het Midden terug te vinden in de rabbijnse bronnen, een mogelijkheid waarvan ook Maimonides zelf gewag maakt (I, 4). Maar deze pogingen kan men niet geslaagd noemen. Doorslaggevend is echter, dat Maimonides bij dit uitgangspunt niet blijft staan. De Leer van het Midden van Aristoteles lijkt op het eerste gezicht wel zeer helder en overtuigend, maar er schuilt daar toch een probleem. Aristoteles